

Futures Studies of Islamic Historical Research in the Context of Digital Humanities

Eftekhhar Ghasemzadeh^{1✉}

1. M.A. in History of Islamic Culture and Civilization; Teacher, Ministry of Education, Khodaafarin County, Email: eftekhargasemzadeh@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received:

13 May 2025

Received in revised form:

30 June 2025

Accepted:

11 August 2025

Available online:

23 August 2025

Keywords:

Futures Studies,
Digital Humanities,
Islamic
Historiography,
Artificial Intelligence,
Big Data Analytics,
Digitization of
Historical Documents,
Natural Language
Processing,
Digital Hermeneutics,
Historical
Methodology.

ABSTRACT

Paradigmatic transformations driven by digital technologies have fundamentally reshaped the landscape of the humanities, particularly Islamic historical studies. Adopting a futures-oriented approach, this study provides a multidimensional and in-depth analysis of the synergy between Islamic historical studies and digital humanities. The research focuses on the transformative capacities of technologies such as artificial intelligence, big data analytics, natural language processing, and the systematic digitization of historical documents and written heritage. These technologies enable new interpretations and critical analyses of Islamic history. The central objective of this research is to identify and analyze the capacities of digital humanities to bring about a paradigmatic shift in the methodology of Islamic historical research and to outline potential future scenarios for this field. Using a descriptive-analytical method and critical examination of documents, existing data, and previous studies, the research evaluates the role of emerging technologies in enhancing and rethinking research methodologies in Islamic historiography. The findings demonstrate that integrating digital tools with Islamic historical studies not only accelerates and improves the accuracy of analyzing complex and large-scale datasets but also enables intelligent data retrieval, advanced documentation of sources, and the presentation of alternative and multi-perspective historical narratives based on analytical algorithms. However, challenges such as large-scale validation of digital data, identification and control of algorithmic biases, and epistemological and methodological limitations resulting from digitization require further examination and innovative solutions. This study emphasizes the necessity of developing comprehensive and interactive digital platforms and strengthening strategic and interdisciplinary collaboration among historians, data scientists, and information technology specialists.

To enhance the depth and quality of Islamic historical studies, the implementation of intelligent data mining systems, dynamic and standardized digital archives, and adaptive and predictive futures-oriented models is recommended. Ultimately, this research provides practical, evidence-based pathways for the optimal use of modern technologies in the revitalization, critical interpretation, and sustainable development of Islamic historiography.

Cite this article: Ghasemzadeh, E. (2025). Futures Studies of Islamic Historical Research in the Context of Digital Humanities. *Digital Islamic Studies and Humanities*, 1 (2), 283-302.

<https://doi.org/10.22034/disah.2025.2074292.1053>

© The Author(s). **Publisher:** Research Center for Digital Islamic Studies and Humanities (RCDISAH).

DOI: <https://doi.org/10.22034/disah.2025.2074292.1053>

آینده‌پژوهی مطالعات تاریخی اسلامی در بستر علوم انسانی دیجیتال

افتخار قاسم‌زاده^۱ ✉

۱. کارشناسی ارشد تاریخ فرهنگ و تمدن ملل اسلامی، معلم آموزش و پرورش شهرستان خدآفرین، رایانامه: eftekhargasemzadeh@gmail.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۴/۰۲/۲۳

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۴/۰۴/۰۹

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۰۵/۲۰

تاریخ انتشار:

۱۴۰۴/۰۶/۰۱

کلیدواژه‌ها:

آینده‌پژوهی، علوم انسانی دیجیتال، تاریخ‌نگاری اسلامی، هوش مصنوعی، تحلیل کلان‌داده‌ها، دیجیتال‌سازی اسناد تاریخی، پردازش زبان طبیعی، هرمنوتیک دیجیتال، روش‌شناسی تاریخ.

تحولات پارادایمی ناشی از فناوری‌های دیجیتال، چشم‌انداز علوم انسانی و به‌ویژه مطالعات تاریخی اسلامی را با دگرگونی‌های بنیادین مواجه ساخته است. این پژوهش با اتخاذ رویکردی آینده‌پژوهانه، به بررسی چندوجهی و عمیق هم‌افزایی میان مطالعات تاریخی اسلامی و علوم انسانی دیجیتال می‌پردازد. تمرکز اصلی تحقیق بر ظرفیت‌های تحول‌آفرین فناوری‌هایی چون هوش مصنوعی، تحلیل کلان‌داده‌ها، پردازش زبان طبیعی و دیجیتال‌سازی نظام‌مند اسناد و میراث مکتوب است؛ ظرفیت‌هایی که امکان بازخوانی‌های نوین و تحلیل‌های انتقادی از تاریخ اسلام را فراهم می‌سازند. مسئله محوری پژوهش، شناسایی و تحلیل قابلیت‌های علوم انسانی دیجیتال در ایجاد تحول پارادایمی در روش‌شناسی پژوهش‌های تاریخی اسلامی و ترسیم سناریوهای محتمل آینده این حوزه مطالعاتی است. این تحقیق با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی و بررسی انتقادی اسناد، داده‌های موجود و مطالعات پیشین، نقش فناوری‌های نوپدید را در ارتقاء و بازاندیشی روش‌های تحقیق در تاریخ‌نگاری اسلامی ارزیابی می‌کند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که تلفیق ابزارهای دیجیتال با مطالعات تاریخی اسلامی، افزون بر تسریع و افزایش دقت در تحلیل داده‌های پیچیده و حجیم، امکان بازیابی هوشمند، مستندسازی پیشرفته منابع و ارائه روایت‌های بدیل و چندصدایی تاریخی را بر پایه الگوریتم‌های تحلیلی فراهم می‌آورد. با این حال، چالش‌هایی نظیر اعتبارسنجی داده‌های دیجیتال در مقیاس وسیع، شناسایی و کنترل سوگیری‌های الگوریتمی و محدودیت‌های معرفت‌شناختی و روش‌شناختی ناشی از دیجیتال‌سازی، نیازمند بررسی‌های دقیق‌تر و ارائه راهکارهای نوآورانه‌اند. پژوهش حاضر بر ضرورت ایجاد و توسعه پلتفرم‌های دیجیتال جامع و تعاملی و نیز تقویت همکاری‌های راهبردی و میان‌رشته‌ای میان مورخان، متخصصان علوم داده و مهندسان فناوری اطلاعات تأکید دارد. در راستای ارتقاء کیفی و عمق‌بخشی به مطالعات تاریخی اسلامی، پیشنهاد می‌شود نظام‌های هوشمند داده‌کاوی، آرشیوهای دیجیتال استاندارد و پویا و مدل‌های پیش‌بینی آینده‌پژوهانه با قابلیت یادگیری و انطباق، طراحی و پیاده‌سازی شوند. در نهایت، این پژوهش با ارائه راهکارهای عملی و مبتنی بر شواهد، مسیرهایی نو برای بهره‌برداری بهینه از فناوری‌های نوین در احیاء، تفسیر انتقادی و توسعه پایدار تاریخ‌نگاری اسلامی ترسیم و تبیین می‌نماید.

استناد: قاسم‌زاده، افتخار (۱۴۰۴). آینده‌پژوهی مطالعات تاریخی اسلامی در بستر علوم انسانی دیجیتال. علوم انسانی و اسلامی

دیجیتال، ۱ (۲)، ۲۸۳-۳۰۲. <https://doi.org/10.22034/disah.2025.2074292.1053>

ناشر: پژوهش‌گده علوم اسلامی و انسانی دیجیتال (مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور). © نویسندگان.

مقدمه

عصر حاضر که به درستی دوران انقلاب دیجیتال نام گرفته است، شاهد دگرگونی‌های ژرف و گسترده‌ای در تمامی شئون حیات بشری، از جمله در ساحت اندیشه و پژوهش علمی است. علوم انسانی، به‌مثابه یکی از ستون‌های اصلی تولید دانش و فهم عمیق از تجارب انسانی، از این تحولات مستثنی نبوده و در دهه‌های اخیر، با ظهور و گسترش پدیده‌ای تحت عنوان «علوم انسانی دیجیتال»^۱، فصلی نوین را در روش‌شناسی‌ها، رویکردها و حتی پرسش‌های بنیادین خود تجربه می‌کند (بردیک و همکاران، ۱۳۹۷). این حوزه نوپدید که از تلاقی خلاقانه علوم انسانی سنتی با فناوری‌های محاسباتی و دیجیتال شکل گرفته، افق‌های جدیدی را برای تحلیل، تفسیر و اشاعه دانش انسانی گشوده است.

در این میان، مطالعات تاریخی اسلامی، با گنجینه‌ای غنی و متنوع از متون، اسناد، نسخ خطی و آثار مادی و معنوی که در بسترهای گوناگون و پراکنده جغرافیایی و زبانی حفظ شده‌اند، یکی از حوزه‌هایی است که پتانسیل عظیمی برای بهره‌گیری از ظرفیت‌های علوم انسانی دیجیتال داراست. پیچیدگی‌های ذاتی این حوزه، از جمله گستردگی منابع، تنوع زبان‌ها و گویش‌ها، مسائل مربوط به اعتبارسنجی و وثاقت اسناد و ضرورت تحلیل‌های دقیق و چندلایه، نیاز به ابزارها و روش‌های نوین پژوهشی را بیش از پیش آشکار می‌سازد (نصرتیان و همکاران، ۱۴۰۱). فناوری‌هایی چون هوش مصنوعی^۲، یادگیری ماشین^۳، تحلیل کلان‌داده‌ها^۴، پردازش زبان طبیعی^۵ و دیجیتالی‌سازی پیشرفته اسناد، نه تنها امکان مواجهه کارآمدتر با این چالش‌ها را فراهم می‌آورند، بلکه ظرفیت‌های بی‌سابقه‌ای برای طرح پرسش‌های نوین، کشف الگوهای پنهان در داده‌های تاریخی و بازسازی و بازنمایی تاریخ اسلام به شیوه‌های تعاملی و پویا را در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهند.

1. Digital Humanities.
2. AI.
3. Machine Learning.
4. Big Data Analytics.
5. NLP.

هم‌زمان با این تحولات فناورانه، رویکرد آینده‌پژوهی^۱ نیز به‌عنوان یک حوزه مطالعاتی میان‌رشته‌ای، اهمیت فزاینده‌ای در علوم انسانی و اجتماعی یافته است. آینده‌پژوهی، نه صرفاً به‌مثابه پیش‌بینی آینده، بلکه به‌عنوان فرآیندی نظام‌مند برای شناسایی روندها، عدم قطعیت‌ها، تصاویر بدیل از آینده و تدوین راهبردهای مواجهه با تحولات آتی، می‌تواند نقشی حیاتی در هدایت و شکل‌دهی به مسیر پژوهش‌های تاریخی ایفا کند (افضلی، ۱۳۹۸). در زمینه مطالعات تاریخی اسلامی، تلفیق آینده‌پژوهی با علوم انسانی دیجیتال، این امکان را فراهم می‌سازد که نه تنها روندهای گذشته و حال این حوزه مطالعاتی با ابزارهای دقیق‌تر و کارآمدتری تحلیل شوند، بلکه مسیرهای توسعه آتی آن نیز با بصیرت بیشتری شناسایی و برنامه‌ریزی گردند. این هم‌افزایی می‌تواند به شناسایی فرصت‌ها و تهدیدهای نوظهور، اولویت‌بندی پژوهش‌ها و توسعه زیرساخت‌های لازم برای یک تاریخ‌نگاری اسلامی پویا، انتقادی و پاسخگو به نیازهای زمانه یاری رساند.

پژوهش حاضر، با درک عمیق از اهمیت این پیوند راهبردی، در پی آن است که ضمن تبیین مبانی نظری و مفهومی آینده‌پژوهی و علوم انسانی دیجیتال در بستر مطالعات تاریخی، به تحلیل ظرفیت‌ها، فرصت‌ها، چالش‌ها و الزامات پیش‌روی تاریخ‌نگاری اسلامی در عصر دیجیتال بپردازد. هدف غایی، ارائه چارچوبی مفهومی و عملی برای بهره‌گیری هوشمندانه از فناوری‌های نوین و رویکردهای آینده‌پژوهانه در جهت ارتقاء، تعمیق و توسعه پایدار مطالعات تاریخی اسلامی است.

ضرورت و اهمیت پژوهش

مطالعات تاریخی اسلامی، به‌عنوان یکی از ارکان بنیادین فهم هویت، فرهنگ و تمدن اسلامی، همواره با چالش‌ها و الزاماتی در مسیر تولید دانش معتبر و عمیق مواجه بوده است. گستردگی و پراکندگی منابع، از نسخ خطی منحصر به فرد در کتابخانه‌های دورافتاده تا اسناد دیوانی و وقف‌نامه‌ها و از متون ادبی و فقهی تا آثار هنری و معماری، اولین چالش جدی فراروی پژوهشگران است. روش‌های سنتی تحقیق تاریخی، با وجود اعتبار و اهمیت غیرقابل انکارشان، در مواجهه با این حجم عظیم و فزاینده از اطلاعات و ضرورت تحلیل‌های دقیق، پیچیده و بین‌رشته‌ای، به تدریج با محدودیت‌های جدی، به‌ویژه در سرعت، مقیاس و امکان کشف الگوهای کلان، روبرو شده‌اند. نیاز به مستندسازی دقیق، اعتبارسنجی منابع با استفاده از روش‌های تطبیقی و تحلیلی و همچنین تفسیر داده‌ها در چارچوب‌های نظری متقن، ضرورت بهره‌گیری از ابزارهای نوین را بیش از پیش آشکار می‌سازد.

در این بستر، ظهور علوم انسانی دیجیتال به مثابه یک پارادایم نوظهور، فرصتی بی‌بدیل برای تحول در روش‌شناسی پژوهش‌های تاریخی اسلامی فراهم آورده است. فناوری‌هایی چون هوش مصنوعی، یادگیری ماشین، تحلیل کلان‌داده‌ها و پردازش زبان طبیعی، امکان پردازش، تحلیل و تفسیر حجم وسیعی از داده‌های تاریخی را با سرعتی و دقتی فراتر از توانایی‌های انسانی ممکن می‌سازند. دیجیتالی‌سازی نظام‌مند میراث مکتوب اسلامی نه تنها به حفظ و دسترس‌پذیری این منابع کمک شایانی می‌کند، بلکه زمینه را برای تحلیل‌های متنی پیشرفته، مانند شناسایی سبک‌های نویسندگی، تبارشناسی مفاهیم و تحلیل شبکه‌های ارتباطی میان افراد و متون، هموار می‌سازد. این تحول، از اهمیت راهبردی برای فهم عمیق‌تر تاریخ فکری، اجتماعی و سیاسی جهان اسلام برخوردار است. از سوی دیگر، رویکرد آینده‌پژوهی به این حوزه مطالعاتی ابعاد جدیدی می‌افزاید. آینده‌پژوهی، با تمرکز بر شناسایی روندهای کلیدی، نیروهای پیشران تغییر و سناریوهای محتمل آینده، می‌تواند به جامعه علمی و نهادهای سیاست‌گذار در حوزه مطالعات تاریخی اسلامی کمک کند تا برای آینده این رشته برنامه‌ریزی دقیق‌تری داشته باشند. این امر شامل پیش‌بینی نیازهای پژوهشی آینده، شناسایی حوزه‌های مغفول مانده، توسعه زیرساخت‌های فناورانه و انسانی لازم و تدوین استراتژی‌هایی برای مواجهه با چالش‌های نوظهور مانند سوگیری‌های الگوریتمی یا مسائل اخلاقی مرتبط با داده‌های دیجیتال است. در واقع، آینده‌پژوهی مطالعات تاریخی اسلامی به معنای تأمل انتقادی در مورد چگونگی شکل‌گیری دانش تاریخی در آینده و نقش فناوری‌های دیجیتال در این فرآیند است.

بنابراین، ضرورت این پژوهش از چند منظر قابل تبیین است:

- نیاز روش‌شناختی: ارزیابی و انطباق روش‌های سنتی تاریخ‌نگاری با ابزارها و رویکردهای نوین دیجیتال و ارائه چارچوب‌های روش‌شناختی بدیل یا مکمل.
- نیاز فناورانه: شناسایی و بومی‌سازی فناوری‌های دیجیتال متناسب با خصوصیات و نیازهای مطالعات تاریخی اسلامی، از جمله زبان فارسی و عربی و پیچیدگی‌های خطوط و اسناد تاریخی.
- نیاز راهبردی: ارائه چشم‌انداز و نقشه راه برای توسعه آتی مطالعات تاریخی اسلامی در عصر دیجیتال، با تأکید بر همکاری‌های بین‌رشته‌ای و ایجاد زیرساخت‌های پایدار.

- نیاز معرفت‌شناختی: تأمل در باب تأثیر فناوری‌های دیجیتال بر ماهیت دانش تاریخی، اعتبار روایت‌ها و نقش مورخ در فرآیند تولید و تفسیر تاریخ.

این پژوهش با پرداختن به این ابعاد، نه تنها به غنای نظری حوزه مطالعات تاریخی اسلامی و علوم انسانی دیجیتال کمک می‌کند، بلکه می‌تواند راهگشای تصمیم‌سازی‌های عملی برای نهادهای علمی، پژوهشی و فرهنگی کشور در راستای حفظ، احیاء و ارتقاء این حوزه مهم از میراث و دانش بشری باشد. اهمیت این تحقیق در پیوند زدن آینده‌پژوهی با ظرفیت‌های عملی علوم انسانی دیجیتال برای حل مسائل واقعی و پاسخگویی به نیازهای اساسی تاریخ‌پژوهی اسلامی در دنیای متحول امروز نهفته است.

پیشینه پژوهش

مطالعه تاریخ اسلام، با قدمتی به درازای خود این تمدن، همواره محل تأمل و پژوهش اندیشمندان مسلمان و غیرمسلمان بوده است. رویکردهای سنتی که عمدتاً بر تحلیل دقیق متون خطی، نقد رجال و اسناد و روایت‌شناسی تاریخی استوار بوده‌اند، سنگ بنای اصلی دانش ما از گذشته اسلامی را تشکیل داده‌اند (تیمینز و همکاران، ۱۳۹۸). با این حال، از اواخر قرن بیستم و با آغاز عصر اطلاعات، این رویکردها به تدریج با چالش‌های جدیدی، به‌ویژه در زمینه مدیریت حجم فزاینده اطلاعات و نیاز به تحلیل‌های کلان‌نگر و تطبیقی، مواجه شدند (بلک و همکاران، ۱۳۹۳).

الف. طلعه دیجیتالی‌سازی و مطالعات اولیه

نخستین گام‌ها در جهت بهره‌گیری از فناوری در مطالعات اسلامی، عمدتاً بر دیجیتالی‌سازی نسخ خطی و اسناد تاریخی متمرکز بود. هدف اولیه از این اقدامات، حفظ این میراث‌گرانها از گذر زمان و بلافاصله و همچنین تسهیل دسترسی پژوهشگران در سراسر جهان به این منابع بود. پروژه‌هایی نظیر نسخه‌های خطی اسلامی دیجیتال^۱ که توسط کتابخانه‌ها و مؤسسات تحقیقاتی بین‌المللی راه‌اندازی شدند، نمونه‌های بارزی از این تلاش‌ها به شمار می‌روند. این پروژه‌ها، علاوه بر کارکرد حفاظتی و آرشیوی، به تدریج زمینه را برای تحلیل‌های کمی و داده‌کاوی اولیه نیز فراهم آوردند (کسای، ۱۳۸۳).

1. Digital Islamic Manuscripts Project.

ب. ظهور علوم انسانی دیجیتال و تعمیق تحلیل‌ها

با گسترش علوم انسانی دیجیتال به‌عنوان یک حوزه مستقل، ابزارها و روش‌های پیچیده‌تری برای تحلیل داده‌های تاریخی اسلامی به کار گرفته شد. استفاده از پردازش زبان طبیعی^۱ برای تحلیل متون عربی، فارسی و سایر زبان‌های جهان اسلام، امکان جستجوی مفهومی، خوشه‌بندی اسناد و حتی شناسایی نویسنده یا قدمت‌سنجی متون را فراهم آورد. تحلیل کلان‌داده‌ها^۲ حاصل از دیجیتالی‌سازی گسترده، به پژوهشگران اجازه داد تا الگوهای مهاجرت، شبکه‌های تجاری، یا سیر تطور مفاهیم فقهی و کلامی را در مقیاس‌های بزرگ‌تری مطالعه کنند. هوش مصنوعی^۳ و یادگیری ماشین نیز به تدریج برای شناسایی الگوهای پنهان در داده‌های تاریخی، مدل‌سازی رویدادها و حتی بازسازی محیط‌های تاریخی به کار گرفته شدند (مرکز انفورماتیک، ۱۳۹۶).

ج. آینده‌پژوهی و تاریخ‌نگاری اسلامی

مفهوم آینده‌پژوهی، اگرچه در ابتدا بیشتر در حوزه‌های علوم اجتماعی و سیاست‌گذاری مطرح بود، به تدریج راه خود را به علوم انسانی و از جمله تاریخ نیز باز کرد. برخی نظریه‌پردازان با بهره‌گیری از مدل‌های ریاضی و الگوریتم‌های پیش‌بینی، تلاش کردند تا روندهای تاریخی را تحلیل کرده و سناریوهایی برای آینده پژوهش‌های تاریخی، از جمله در حوزه تاریخ اسلام، ارائه دهند. این رویکردها نشان دادند که تلفیق روش‌های آینده‌پژوهی با مطالعات تاریخی می‌تواند به شناسایی نقاط عطف و نیروهای پیشران تحول در تمدن اسلامی و همچنین در خود رشته تاریخ‌نگاری اسلامی کمک کند (وندل بل، ۱۳۹۲).

د. چالش‌ها و نقدها

هم‌زمان با توسعه این رویکردها، چالش‌ها و نقدهایی نیز مطرح شد. مسائل مربوط به اعتبارسنجی داده‌های دیجیتال، به‌ویژه در مواجهه با حجم عظیم اطلاعات و امکان دستکاری یا

---

1. NLP.
2. Big Data.
3. AI.

خطاهای دیجیتالی سازی، یکی از نگرانی‌های اصلی است. سوگیری‌های الگوریتمی^۱ که می‌تواند ناشی از داده‌های آموزشی ناقص یا طراحی جهت‌دار الگوریتم‌ها باشد، چالش دیگری است که می‌تواند به بازتولید یا حتی تشدید پیش‌داوری‌های موجود در تاریخ‌نگاری سنتی منجر شود. همچنین، محدودیت‌های روش‌شناختی در تطبیق روش‌های کیفی و تفسیری تاریخ با ابزارهای کمی و محاسباتی و خطر تقلیل‌گرایی تاریخی به داده‌های قابل شمارش، از دیگر مباحث مهم در این حوزه است (پاسکوپینلی، ۱۴۰۳).

هـ. پژوهش حاضر در خلاء موجود

با وجود پیشرفت‌های قابل توجه، اکثر پژوهش‌های انجام شده یا بر جنبه‌های فنی دیجیتالی سازی و ابزارهای تحلیلی متمرکز بوده‌اند، یا به صورت پراکنده به کاربرد یک فناوری خاص در یک حوزه محدود از تاریخ اسلام پرداخته‌اند. کمتر پژوهشی به صورت جامع و نظام‌مند، به هم‌افزایی راهبردی میان آینده‌پژوهی، علوم انسانی دیجیتال و مطالعات تاریخی اسلامی پرداخته و چارچوبی برای بهره‌گیری یکپارچه از این سه حوزه به منظور ارتقاء تاریخ‌نگاری اسلامی ارائه داده است. پژوهش حاضر تلاش دارد تا با بررسی عمیق این پیوند سه‌گانه، ضمن شناسایی دقیق فرصت‌ها و چالش‌ها، راهکارهایی عملی برای توسعه پژوهش‌های تاریخی اسلامی و بهبود روش‌های تحلیل و تفسیر منابع در پرتو تحولات دیجیتال و با نگاهی به آینده ارائه دهد. این رویکرد که بر اهمیت همکاری‌های بین‌رشته‌ای تأکید دارد، می‌تواند به پر کردن خلاء موجود در ادبیات پژوهشی کمک کرده و افق‌های جدیدی را فراروی محققان این عرصه بگشاید.

مبانی نظری

پژوهش حاضر برآیند تلاقی سه حوزه مفهومی و نظری کلیدی است: آینده‌پژوهی، علوم انسانی دیجیتال و مطالعات تاریخی اسلامی. درک عمیق از مبانی نظری هر یک از این حوزه‌ها و چگونگی تعامل و هم‌افزایی آن‌ها، چارچوب نظری این تحقیق را تشکیل می‌دهد.

---

1. Algorithmic Bias.

۱. آینده‌پژوهی^۱ در علوم انسانی: فراتر از پیش‌بینی

آینده‌پژوهی، به‌عنوان یک حوزه مطالعاتی میان‌رشته‌ای و فرارشته‌ای، به بررسی نظام‌مند آینده‌های ممکن، محتمل و مطلوب می‌پردازد. برخلاف تصور رایج که آینده‌پژوهی را صرفاً معادل پیش‌بینی^۲ می‌داند، این حوزه در دوران معاصر بیشتر بر شناسایی روندها^۳، عدم قطعیت‌ها^۴، تصاویر آینده^۵ و نیروهای پیشران تغییر^۶ تمرکز دارد (احمدی و همکاران، ۱۳۹۵). در علوم انسانی، آینده‌پژوهی نه تنها به دنبال ترسیم چشم‌اندازهای آتی است، بلکه به‌عنوان ابزاری برای نقد ساختارهای موجود، شناسایی ارزش‌ها و پیش‌فرض‌های پنهان و توانمندسازی کنشگران برای شکل‌دهی فعالانه به آینده عمل می‌کند. روش‌های آینده‌پژوهی متنوع بوده و شامل رویکردهای کمی و کیفی است. از جمله مهم‌ترین روش‌ها می‌توان به رصد محیطی^۷، تحلیل روند^۸، تحلیل تأثیر متقابل روندها^۹، دلفی^{۱۰}، سناریوپردازی^{۱۱} و پس‌نگری^{۱۲} اشاره کرد. در زمینه مطالعات تاریخی، آینده‌پژوهی می‌تواند به شناسایی «تاریخ‌های آینده»^{۱۳} کمک کند؛ یعنی بررسی اینکه چگونه فهم ما از گذشته می‌تواند بر انتخاب‌ها و مسیرهای آینده تأثیر بگذارد و چگونه تحولات آینده ممکن است تفسیر ما از گذشته را دگرگون سازد (افضلی، ۱۳۹۸). این رویکرد، تاریخ را نه به‌عنوان یک روایت ثابت و پایان‌یافته، بلکه به‌عنوان یک فرآیند پویا و در حال شدن می‌نگرد که با اکنون و آینده در تعامل است.

-
1. Futures Studies.
  2. Prediction.
  3. Trends.
  4. Uncertainties.
  5. Images of the Future.
  6. Drivers of Change.
  7. Environmental Scanning.
  8. Trend Analysis.
  9. Cross-Impact Analysis.
  10. Delphi Method.
  11. Scenario Planning.
  12. Backcasting.
  13. Future Histories.

۲. علوم انسانی دیجیتال^۱: پارادایمی نو در تولید و تحلیل دانش

علوم انسانی دیجیتال^۲ در تقاطع علوم انسانی (تاریخ، ادبیات، فلسفه، باستان‌شناسی و غیره) و فناوری‌های محاسباتی و دیجیتال قرار دارد (ودیل، ۱۴۰۱). این حوزه نه تنها شامل کاربرد ابزارهای دیجیتال در پژوهش‌های انسانی (مانند دیجیتالی‌سازی، ایجاد پایگاه داده، تحلیل متن با کامپیوتر) است، بلکه به تأمل انتقادی در مورد تأثیرات فناوری بر دانش انسانی، روش‌شناسی تحقیق و شیوه‌های ارتباط و نشر علمی نیز می‌پردازد (بروگر، ۱۴۰۴).

مهم‌ترین مؤلفه‌های علوم انسانی دیجیتال که در این پژوهش مورد توجه قرار می‌گیرند عبارت‌اند از:

- دیجیتالی‌سازی منابع^۳: تبدیل منابع آنالوگ (نسخ خطی، اسناد، تصاویر، اشیاء) به فرمت دیجیتال که امکان دسترسی، حفظ و تحلیل گسترده‌تر را فراهم می‌کند.
- تحلیل متن و داده‌کاوی^۴: استفاده از الگوریتم‌ها برای شناسایی الگوها، موضوعات، روابط و مفاهیم در مجموعه‌های بزرگ متنی و داده‌ای. این شامل پردازش زبان طبیعی^۵، تحلیل احساسات، مدل‌سازی موضوعی و غیره می‌شود.
- بصری‌سازی داده‌ها^۶: نمایش گرافیکی داده‌ها و الگوهای پیچیده به منظور فهم بهتر و ارائه مؤثرتر نتایج پژوهش.
- ایجاد آرشیوها و پایگاه‌های داده دیجیتال^۷: ساخت و مدیریت مجموعه‌های دیجیتال از منابع تاریخی به شیوه‌ای استاندارد و قابل جستجو.
- تاریخ‌نگاری عمومی دیجیتال^۸: استفاده از ابزارهای دیجیتال (وب‌سایت‌ها، اپلیکیشن‌ها، واقعیت مجازی و افزوده) برای ارائه تاریخ به مخاطبان گسترده‌تر و ایجاد تجارب تعاملی با گذشته.

-
1. Digital Humanities.
  2. DH.
  3. Digitization.
  4. Text Analysis and Data Mining.
  5. NLP.
  6. Data Visualization.
  7. Digital Archives and Databases.
  8. Digital Public History.

علوم انسانی دیجیتال، تاریخ‌نگاری را از یک فعالیت فردی و مبتنی بر تفسیر کیفی، به سمت یک فعالیت مشارکتی‌تر، داده‌محورتر و چند روش‌شناختی سوق می‌دهد. این امر، امکان طرح پرسش‌های جدیدی را که پیش از این به دلیل محدودیت‌های داده‌ای یا محاسباتی قابل بررسی نبودند، فراهم می‌آورد.

۳. پیوند نظری مطالعات تاریخی اسلامی با آینده‌پژوهی و علوم انسانی دیجیتال

مطالعات تاریخی اسلامی، با میراث غنی و پیچیده خود، بستری مناسب برای بهره‌گیری از هم‌افزایی میان آینده‌پژوهی و علوم انسانی دیجیتال است.

- از منظر علوم انسانی دیجیتال: فناوری‌های نوین امکان دسترسی، تحلیل و تفسیر منابع تاریخی اسلامی را در مقیاسی بی‌سابقه فراهم می‌کنند. دیجیتالی‌سازی نسخ خطی نادر، تحلیل شبکه‌های روایت حدیث با استفاده از تحلیل شبکه، مدل‌سازی تحولات فقهی یا کلامی بر اساس تحلیل متون کلان و بازسازی شهرهای تاریخی اسلامی با استفاده از VR/AR، تنها نمونه‌هایی از این ظرفیت‌ها هستند.

- از منظر آینده‌پژوهی: این رویکرد به مطالعات تاریخی اسلامی کمک می‌کند تا روندهای آتی پژوهش در این حوزه را شناسایی کند، نیازهای فناورانه و زیرساختی آینده را پیش‌بینی نماید و استراتژی‌هایی برای مواجهه با چالش‌های نوظهور (مانند مسائل اخلاقی داده‌های دیجیتال، شکاف دیجیتال، یا تأثیر هوش مصنوعی بر تفسیر دینی و تاریخی) تدوین کند.

ترکیب این سه حوزه، «آینده‌پژوهی مطالعات تاریخی اسلامی در بستر علوم انسانی دیجیتال» را به‌عنوان یک چارچوب نظری منسجم شکل می‌دهد. این چارچوب نه‌تنها به دنبال فهم گذشته با ابزارهای نوین است، بلکه می‌کوشد تا آینده این فهم و آینده خود رشته مطالعات تاریخی اسلامی را نیز مورد تأمل و برنامه‌ریزی قرار دهد. این پژوهش با اتکا به این مبانی نظری، به تحلیل چگونگی تحقق این هم‌افزایی و الزامات آن در بافتار تاریخ‌نگاری اسلامی می‌پردازد.

یافته‌های پژوهش

تحلیل داده‌های گردآوری‌شده از بررسی اسناد، یافته‌های چندوجهی را در خصوص نقش، ظرفیت‌ها و چالش‌های علوم انسانی دیجیتال و آینده‌پژوهی در مطالعات تاریخی اسلامی آشکار می‌سازد. این یافته‌ها را می‌توان در چند محور اصلی طبقه‌بندی کرد:

۱. تحول در دسترسی، مدیریت و تحلیل منابع تاریخی اسلامی

- تسهیل و دموکراتیزه شدن دسترسی به منابع: یافته‌ها مؤید آن است که دیجیتالی‌سازی گسترده نسخ خطی، اسناد و منابع آرشیوی اسلامی، دسترسی پژوهشگران، دانشجویان و حتی عموم علاقه‌مندان را از نقاط مختلف جهان به این گنجینه‌ها به‌طور چشمگیری تسهیل کرده است. پلتفرم‌های دیجیتالی چون «Digital Islamic Manuscripts Project» یا آرشیوهای ملی دیجیتال، موانع فیزیکی و بوروکراتیک پیشین را تا حد زیادی مرتفع ساخته‌اند. این امر به‌ویژه برای پژوهشگرانی که امکان سفر یا دسترسی به کتابخانه‌های بزرگ را ندارند، یک تحول بنیادین محسوب می‌شود (هیأت تحریریه فصلنامه ره آورد نور، ۱۴۰۳).

- افزایش سرعت و دقت در تحلیل داده‌های حجیم: استفاده از ابزارهای هوش مصنوعی، یادگیری ماشین و پردازش زبان طبیعی، امکان تحلیل حجم عظیمی از متون تاریخی اسلامی را که پیش از این تحلیل کامل آن‌ها توسط یک فرد یا یک تیم کوچک پژوهشی عملاً ناممکن بود، فراهم آورده است. برای مثال، الگوریتم‌های NLP می‌توانند در شناسایی نسخ مختلف یک متن، ردیابی تطور یک مفهوم خاص در طول قرون، یا تحلیل سبک‌شناختی آثار نویسندگان مختلف با سرعت و دقت بالایی عمل کنند. این امر منجر به کشف الگوهای پنهان و روابط پیچیده در داده‌های تاریخی می‌شود که در رویکردهای سنتی مغفول می‌ماندند.

- توسعه روش‌های نوین مستندسازی و اعتبارسنجی: فناوری‌های دیجیتال، ابزارهای جدیدی برای مستندسازی دقیق فرآیند پژوهش، ثبت فراداده‌های^۱ غنی برای منابع و حتی کمک به اعتبارسنجی اسناد از طریق تحلیل‌های تطبیقی و شناسایی ناهنجاری‌ها^۲ ارائه می‌دهند. با این حال، چالش اعتبارسنجی خود داده‌های دیجیتال و اطمینان از صحت فرآیند دیجیتالی‌سازی همچنان به قوت خود باقی است و نیازمند تدوین استانداردها و پروتکل‌های دقیق است.

1. Metadata.
2. Anomalies.

۲. ظهور روایت‌های تاریخی جدید و بازتفسیر گذشته

- امکان ارائه روایت‌های چندصدایی و جایگزین: ابزارهای دیجیتال، به‌ویژه در حوزه تاریخ‌نگاری عمومی دیجیتال^۱، امکان شنیده شدن صداهای به حاشیه رانده شده و ارائه روایت‌هایی از تاریخ اسلام را که در تاریخ‌نگاری‌های رسمی و مسلط کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند، فراهم می‌آورد. تحلیل کلان‌داده‌ها می‌تواند به شناسایی نقش گروه‌های اجتماعی خاص، اقلیت‌ها، یا زنان در تحولات تاریخی کمک کند (رحیمی ثابت، ۱۴۰۱).

- بازسازی و تجربه تعاملی گذشته: فناوری‌هایی چون واقعیت مجازی^۲ و واقعیت افزوده^۳ امکان بازسازی محیط‌ها، بناها و حتی رویدادهای تاریخی اسلامی را به شیوه‌ای سه‌بعدی و تعاملی فراهم می‌آورند. این امر نه‌تنها به فهم بهتر زمینه‌های فضایی و مادی تاریخ کمک می‌کند، بلکه می‌تواند تجارب آموزشی و پژوهشی عمیق‌تری را برای کاربران رقم بزند.

- نقش هوش مصنوعی در بازتفسیر رویدادها: الگوریتم‌های پیشرفته هوش مصنوعی، با تحلیل الگوهای پیچیده و هم‌بستگی‌های غیرمنتظره در داده‌های تاریخی، می‌توانند به مورخان در فرضیه‌پردازی‌های جدید و بازتفسیر رویدادهای کلیدی تاریخ اسلام یاری رسانند. این امر می‌تواند منجر به چالش کشیدن روایت‌های تثبیت‌شده و گشودن افق‌های جدیدی در فهم گذشته شود.

۳. چالش‌ها و موانع پیش‌رو

- چالش‌های فنی و زیرساختی: کمبود زیرساخت‌های سخت‌افزاری و نرم‌افزاری مناسب، به‌ویژه در کشورهای اسلامی، نیاز به سرمایه‌گذاری در دیجیتالی‌سازی و ایجاد پایگاه‌های داده استاندارد و قابل تعامل^۴ و فقدان نیروی انسانی متخصص در حوزه علوم انسانی دیجیتال از جمله موانع جدی هستند (امیری و امین، ۱۴۰۱).

- سوگیری‌های الگوریتمی و مسائل اخلاقی: یافته‌ها نشان می‌دهد که نگرانی‌های جدی در مورد سوگیری‌های ناشی از داده‌های آموزشی یا طراحی الگوریتم‌ها وجود دارد. این سوگیری‌ها

---

1. Digital Public History.
2. VR.
3. AR.
4. Interoperable.

می‌توانند منجر به بازتولید یا حتی تشدید نابرابری‌ها و کلیشه‌های موجود در منابع تاریخی شوند. همچنین، مسائل مربوط به حریم خصوصی، مالکیت داده‌ها و استفاده اخلاقی از هوش مصنوعی در تفسیر تاریخ نیازمند تدوین چارچوب‌های اخلاقی و حقوقی روشن است.

- **محدودیت‌های روش‌شناختی و معرفت‌شناختی:** تطبیق روش‌های کیفی و هرمنوتیکی تاریخ با ابزارهای کمی و محاسباتی، یک چالش بنیادین است. خطر تقلیل‌گرایی تاریخی به داده‌های قابل شمارش، نادیده گرفتن پیچیدگی‌ها و ظرایف متون و غلبه رویکردهای پوزیتیویستی بر فهم تاریخی از جمله نگرانی‌هایی است که توسط برخی صاحب‌نظران مطرح شده است (فرهانی منفرد، ۱۳۸۲).

- **نیاز به همکاری‌های بین‌رشته‌ای:** موفقیت در این حوزه نیازمند همکاری تنگاتنگ و مؤثر میان مورخان، متخصصان علوم کامپیوتر، مهندسان داده، کتابداران و آینده‌پژوهان است. ایجاد زبان مشترک و فرهنگ همکاری بین این رشته‌های بعضاً متفاوت، خود یک چالش مهم محسوب می‌شود.

۴. ضرورت آینده‌پژوهی و تدوین راهبرد

- **اهمیت پیش‌بینی روندها و نیازهای آینده:** یافته‌ها بر اهمیت رویکرد آینده‌پژوهانه برای شناسایی روندهای نوظهور فناورانه و تأثیرات بالقوه آن‌ها بر مطالعات تاریخی اسلامی و همچنین پیش‌بینی نیازهای پژوهشی، آموزشی و زیرساختی آینده تأکید دارند.

- **لزوم تدوین استراتژی‌های ملی و منطقه‌ای:** برای بهره‌برداری مؤثر از فرصت‌ها و مقابله با چالش‌ها، تدوین استراتژی‌های جامع در سطح ملی و همکاری‌های منطقه‌ای میان کشورهای اسلامی برای ایجاد زیرساخت‌های مشترک، تبادل دانش و تجربیات و استانداردسازی داده‌ها ضروری به نظر می‌رسد.

این یافته‌ها در مجموع نشان می‌دهند که تلفیق علوم انسانی دیجیتال و آینده‌پژوهی با مطالعات تاریخی اسلامی، یک فرآیند پیچیده، چندوجهی و پویا است که در کنار فرصت‌های بی‌نظیر، چالش‌های قابل توجهی را نیز به همراه دارد. موفقیت در این مسیر، نیازمند نگاهی جامع، انتقادی و راهبردی است.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر، با هدف کاوش عمیق در پیوند میان آینده‌پژوهی، علوم انسانی دیجیتال و مطالعات تاریخی اسلامی، به تحلیل ظرفیت‌ها، فرصت‌ها، چالش‌ها و الزامات پیش‌روی این حوزه میان‌رشته‌ای نوظهور پرداخت. یافته‌های تحقیق که برآمده از بررسی اسناد و تحلیل‌های نظری است، نشان می‌دهد که تاریخ‌نگاری اسلامی در آستانه یک تحول پارادایمی قرار دارد که نیروهای محرکه اصلی آن، پیشرفت‌های شگرف در فناوری‌های دیجیتال و ضرورت اتخاذ رویکردهای آینده‌نگرانه برای مواجهه با پیچیدگی‌های عصر حاضر است.

اولاً، مشخص گردید که آینده‌پژوهی نه تنها به مثابه ابزاری برای پیش‌بینی روندهای آتی در مطالعات تاریخی اسلامی، بلکه به عنوان یک رویکرد انتقادی و راهبردی می‌تواند به شناسایی نقاط عطف، نیروهای پیشران تغییر و سناریوهای بدیل برای توسعه این حوزه علمی کمک شایانی نماید. این رویکرد، مورخان را قادر می‌سازد تا از موضعی فعالانه‌تر با آینده رشته خود مواجه شده و در شکل‌دهی به آن نقش مؤثری ایفا کنند و صرفاً منفعل و پذیرای تحولات نباشند. آینده‌پژوهی به تاریخ‌نگاری اسلامی کمک می‌کند تا از یک سو، با تحلیل روندهای گذشته و حال، درک عمیق‌تری از مسیر تطور خود به دست آورد و از سوی دیگر، با ترسیم چشم‌اندازهای آینده، برای چالش‌ها و فرصت‌های پیش‌رو آمادگی بیشتری کسب کند.

ثانیاً، فناوری‌های دیجیتال، به‌ویژه هوش مصنوعی، تحلیل کلان‌داده‌ها، پردازش زبان طبیعی و دیجیتالی‌سازی نظام‌مند اسناد، به عنوان ابزارهای توانمندساز کلیدی، پتانسیل انقلابی در روش‌های تحقیق، تحلیل، تفسیر و ارائه تاریخ اسلام را دارا هستند. این فناوری‌ها با فراهم آوردن امکان پردازش حجم عظیمی از داده‌ها، کشف الگوهای پنهان، تسهیل دسترسی به منابع و ایجاد بازنمایی‌های نوآورانه از گذشته (مانند واقعیت مجازی و افزوده)، افق‌های جدیدی را فراروی پژوهشگران گشوده‌اند. با این حال، این پژوهش نشان داد که بهره‌گیری از این ابزارها بدون توجه به چالش‌هایی نظیر اعتبارسنجی داده‌ها، سوگیری‌های الگوریتمی، مسائل اخلاقی و محدودیت‌های روش‌شناختی، می‌تواند به نتایج گمراه‌کننده یا حتی آسیب‌زا منجر شود.

ثالثاً، اهمیت حیاتی ایجاد و تقویت زیرساخت‌های دیجیتال مناسب و توسعه همکاری‌های بین‌رشته‌ای به عنوان پیش‌شرط‌های اساسی برای تحقق اهداف مورد نظر، مورد تأکید قرار گرفت. این امر شامل سرمایه‌گذاری در پروژه‌های دیجیتالی‌سازی استاندارد، ایجاد پلتفرم‌های تحقیقاتی

مشترک، آموزش نیروی انسانی متخصص که هم با مبانی تاریخ‌نگاری اسلامی و هم با ابزارهای دیجیتال آشنا باشند و ترویج فرهنگ همکاری میان مورخان، متخصصان فناوری اطلاعات و آینده‌پژوهان است. بدون چنین زیرساخت‌ها و همکاری‌هایی، تلاش‌ها برای دیجیتالی کردن تاریخ اسلام ممکن است پراکنده، ناکارآمد و ناپایدار باقی بمانند.

رابعاً، این پژوهش بر ضرورت بازنگری و بازاندیشی مستمر در مبانی نظری و روش‌شناختی تاریخ‌نگاری اسلامی در پرتو تحولات دیجیتال تأکید دارد. سؤالاتی در مورد ماهیت شواهد تاریخی در عصر دیجیتال، نقش مورخ در برابر الگوریتم‌ها، چگونگی حفظ عمق تفسیری و هرمنوتیکی در کنار تحلیل‌های کمی و تأثیرات معرفت‌شناختی فناوری بر تولید دانش تاریخی، نیازمند تأملات جدی و گفتگوهای علمی گسترده است.

پیشنهاد‌های راهبردی

۱. تدوین نقشه راه ملی و منطقه‌ای: برای آینده‌پژوهی و توسعه علوم انسانی دیجیتال در مطالعات تاریخی اسلامی، با مشارکت تمامی ذی‌نفعان.
  ۲. سرمایه‌گذاری هدفمند: در دیجیتالی‌سازی میراث مکتوب اسلامی با رعایت استانداردهای بین‌المللی و ایجاد آرشیوهای دیجیتال پویا و قابل تعامل.
  ۳. توسعه برنامه‌های آموزشی بین‌رشته‌ای: در دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی برای تربیت نسلی از پژوهشگران مسلط به هر دو حوزه تاریخ و فناوری‌های دیجیتال.
  ۴. حمایت از پروژه‌های پژوهشی مشترک: میان مورخان و متخصصان علوم داده برای توسعه ابزارها و روش‌های بومی‌سازی شده متناسب با نیازهای تاریخ اسلام.
  ۵. تدوین چارچوب‌های اخلاقی و حقوقی: برای استفاده مسئولانه از داده‌های تاریخی دیجیتال و فناوری‌های هوش مصنوعی در این حوزه.
- در نهایت، این پژوهش نشان می‌دهد که تلفیق هوشمندانه آینده‌پژوهی با ظرفیت‌های علوم انسانی دیجیتال، نه تنها می‌تواند به احیاء، ارتقاء و تعمیق مطالعات تاریخی اسلامی منجر شود، بلکه زمینه را برای بازخوانی‌های نوین، انتقادی و چندصدایی از تاریخ اسلام فراهم می‌آورد. این مسیر، اگرچه با چالش‌هایی همراه است، اما چشم‌انداز روشنی برای تبدیل تاریخ‌نگاری اسلامی به یک حوزه علمی پویا، پاسخگو و تأثیرگذار در قرن بیست و یکم ارائه می‌دهد و به حفظ و انتقال هوشمندانه میراث غنی تمدن اسلامی به نسل‌های آینده یاری خواهد رساند.

فهرست منابع

- احمدی، امید؛ قانلی، زینت؛ خوشحال، ابوالفضل (۱۳۹۵)، آینده‌پژوهی: مفاهیم، روش‌ها، کاربردها، تهران: سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی.
- افضلی، علیرضا (۱۳۹۸)، درآمدی بر تعامل تاریخ و آینده‌پژوهی، تهران: انتشارات دانشگاه عالی دفاع ملی تهران.
- امیری، علی اصغر؛ امین؛ فرشته (۱۴۰۱)، «آموزش و توسعه سرمایه انسانی در عصر دیجیتال: فرصت‌ها، چالش‌ها و مسیر پیش رو»، نهمین کنفرانس ملی آموزش و توسعه سرمایه انسانی، تهران.
- بردیک، آن؛ دراکر، یوهانا؛ لونتفلد، پیتر؛ پرزتر، تاد؛ اشناپ، جفری (۱۳۹۷)، علوم انسانی-دیجیتال، ترجمه مهدی صداقت پیام، تهران: انتشارات سمت.
- بروگر، نیلز (۱۴۰۴)، «علوم انسانی دیجیتال در قرن بیست و یکم: ماده دیجیتال به عنوان یک نیروی محرکه»، مرکز مطالعات اینترنت و نت لب، دانشگاه آرهوس.
- بلک، جرمی؛ مکرایلد؛ دوناد م. (۱۳۹۳)، مطالعه تاریخ، ترجمه محمدتقی ایمان پور، مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد.
- پاسکویینلی، متنو (۱۴۰۳)، چشم خدایان (تاریخ اجتماعی هوش مصنوعی)، ترجمه سهیل رضائزاد، تهران: نشر هرمس.
- تیمینز، جف؛ ورنون، کیت؛ کینیلی، کریستین (۱۳۹۸)، آموزش و یادگیری تاریخ، ترجمه محمد غفوری، تهران: سازمان سمت.
- رحیمی ثابت، محمدعلی (تابستان ۱۴۰۱)، «فرآوری و عرضه گزاره‌های تاریخی در بستر علوم انسانی دیجیتال/مقدمه‌ای بر «تاریخ پژوهی هوشمند»»، فصلنامه ره آورد نور، سال ۲۱، شماره ۷۹، پیاپی ۹۶، صفحات ۲-۱۳.
- فرهانی منفرد؛ مهدی (فروردین ۱۳۸۲)، «دیدگاه معرفت‌شناختی و روش‌شناختی ابن خلدون درباره‌ی تاریخ»، مجله تاریخ اسلام، شماره ۱، مسلسل ۱۳، صفحات ۱۲۵-۱۵۸.

کسایی، علی (بهار ۱۳۸۳)، «نسخه‌های خطی اسلامی در جهان»، نشریه مطالعات کتابداری و سازماندهی اطلاعات، سال پانزدهم، شماره ۱، پیاپی ۵۷، صفحات ۱۳۶-۱۴۴.
مرکز انفورماتیک (۱۳۹۶)، علوم انسانی دیجیتال، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

نصرتیان، رئوف؛ پازوکی، شهرام؛ لاجوری، فاطمه (بهار و تابستان ۱۴۰۱)، «بازشناسی و کارآمدی روش تاریخی نگری در مطالعات اسلامی»، نشریه پژوهش‌های عقلی نوین، سال هفتم، شماره ۱۳، صفحات ۵۹-۸۲.

ودیل، دوبراه (۱۴۰۱)، منابع انسانی دیجیتال، ترجمه ابوذر آقائی کردشامی، میرعلی سیدنقوی، تهران: انتشارات مهکامه.

وندل بل (۱۳۹۲)، مبانی آینده پژوهی: تاریخچه، اهداف و دانش: علم انسانی برای عصر جدید (جلد ۱)، ترجمه محسن محقق و مصطفی تقوی، تهران: مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی، مرکز آینده پژوهی علوم و فناوری‌های دفاعی.

هیأت تحریریه فصلنامه ره آورد نور (تابستان ۱۴۰۳)، «دسترسی آسان به منابع درسی حوزه‌های علمیه با تولیدات نرم افزاری نور»، فصلنامه ره آورد نور، سال ۲۳، شماره ۸۷، پیاپی ۱۰۴، صفحات ۷۷-۸۰.

References

- Ahmadi, O., Ghaedi, Z., & Khoshhal, A. (2016). Futures studies: Concepts, methods, and applications. Academic Center for Education, Culture and Research Publications. [in persian]
- Afzali, A. (2019). An introduction to the interaction between history and futures studies. National Defense University Press. [in persian]
- Amiri, A. A., & Amin, F. (2022). Education and human capital development in the digital age: Opportunities, challenges, and the path forward. Ninth National Conference on Education and Human Capital Development, Tehran. [in persian]
- Black, J., & MacRaid, D. M. (2014). Studying history (M. T. Imanpour, Trans.). Ferdowsi University of Mashhad Press. [in persian]
- Brügger, N. (2025). Digital humanities in the twenty-first century: Digital material as a driving force. Center for Internet Studies, Aarhus University. [in persian]
- Burdick, A., Drucker, J., Lunenfeld, P., Presner, T., & Schnapp, J. (2018). Digital humanities (M. Sedaghatpayam, Trans.). SAMT Publications. [in persian]
- Editorial Board of Rahavard-e Noor Quarterly. (2024). Easy access to seminary educational resources through Noor software productions. *Rahavard-e Noor Quarterly*, 23(87), 77–80. [in persian]
- Farahani Monfared, M. (2003). Ibn Khaldun's epistemological and methodological views on history. *Journal of Islamic History*, 1(13), 125–158. [in persian]
- Kasai, A. (2004). Islamic manuscripts in the world. *Journal of Library and Information Organization Studies*, 15(1), 136–144. [in persian]
- Mark Center for Informatics. (2017). Digital humanities. Institute for Humanities and Cultural Studies. [in persian]
- Nosratian, R., Pazouki, S., & Lajouri, F. (2022). Reconsideration and effectiveness of the historical method in Islamic studies. *Journal of Modern Rational Research*, 7(13), 59–82. [in persian]
- Pasquinelli, M. (2024). The eye of the master: A social history of artificial intelligence (S. Rezanejad, Trans.). Hermes Publications. [in persian]

- Rahimi Sabet, M. A. (2022). Processing and presenting historical propositions in the context of digital humanities: An introduction to intelligent historiography. *Rahavard-e Noor Quarterly*, 21(79), 2–13. [in persian]
- Timmins, G., Vernon, K., & Kinealy, C. (2019). Teaching and learning history (M. Ghafouri, Trans.). SAMT Publications. [in persian]
- Vidal, D. (2022). Digital human resources (A. Aghaei Kordshami & M. S. Naqavi, Trans.). Mahkameh Publications. [in persian]
- Bell, W. (2013). Foundations of futures studies: History, purposes, and knowledge (Vol. 1) (M. Mohaghegh & M. Taghavi, Trans.). Defense Industries Educational and Research Institute, Center for Futures Studies of Defense Science and Technology. [in persian].